

Složitý mechanismus působení obecných i specifických zákonů společenského vývoje není dosud dostatečně prozkoumán. Praxe společensko-politického řízení společnosti se proto často setkává s problémy, které pramení právě z nedostatečně poznatého systému působení společenských zákonů. Ve společenských vědách i v praxi jsou sice vymezeny a známy zákony společenského vývoje. Jde však jednak hlavně o zákony nejobecnějšího a obecného charakteru, jednak jsou v obou sférách tradovány ve značně vzájemně izolované formě. To negativně ovlivňuje způsob myšlení řídicích pracovníků a komplikuje nezbytné prohlubování komplexnosti řídicí práce. Mezi důležité úkoly společenských věd proto patří prohloubení poznatků o struktuře, vzájemné podmíněnosti společenských zákonů, a to zejména v rovině jejich dynamického působení.

V marxistické literatuře najdeme řadu významných prací, které se zabývají společenskými zákony. Přesto zde zůstává řada nevyjasněných otázek. Projevuje se to zejména v rovině klasifikace zákonů, které nejsou posuzovány podle jednotných hledisek a vzájemně se překrývají. V marxistické sociologii zejména postrádáme práce zabývající se komplexní problematikou zákonitostí tak, aby byl současně dostatečně široce postižen mechanismus jejich vzájemného působení. To jest není dostatečně rozpracována teorie.

Tato stať proto usiluje o naznačení hlavních otázek souvisejících s problematikou zákona. Jejím posláním není předkládat „hotové pravdy“, ale vyslovit určité názory, jež mohou být předmětem další diskuse i sporů. To by pak mělo přispět k zintenzívnění práce sociologů v teoretické oblasti v zájmu jejího skutečně účinnějšího vstupu do společensko-politické praxe.

Pokud jde o problém filozofických východisek řešení otázek poznání působení zákonů vývoje, nechceme zde opakovat známé obecné metodologické principy marxistické vědy. Nezbytně však musíme odpovědět na otázku, která je obsažena v každé úvaze o životě společnosti. Je to otázka společenského vývoje. V souladu s marxistickým pojetím přírody a společnosti vycházíme z faktu, že svět se vyvíjí. To znamená, že naše stanovisko ke společnosti respektuje fakt historismu. Tím se marxistická sociologie zásadně liší od většiny metodologických doktrín nemarxistické sociologie. Tyto přístupy zpravidla v duchu pozitivistických poznatků odmítají historismus, odmítají evoluční hledisko. Je to typické zejména pro takové koncepce, které jsou založené na komparativní, strukturně funkcionální či jen formálně systémové metodologii, a neusilují o odhalení vývojových zákonů. Jejich snaha je zpravidla zaměřena jen na explanaci určitých reálných sociálních vztahů. Pokud si vědci v této explanaci kladou za cíl osvětlit také příčinný vztah, zaměřují svoji pozornost zpravidla na problém vztahu mezi jednotlivým faktem a univerzálním zákonem. Příklad tohoto způsobu objasňování společenských vztahů můžeme nalézt například u K. R. Poppera [1960], který se opírá o metodologii J. S. Milla. Tvrdí, že příčinný výklad určité zvláštní události znamená její vydedukování a popis na základě dvou premis: univerzálního zákona a určité situace (specifických podmínek vzniku). To pak umožňuje rozlišit

dva typy příčinné explanace — vědeckou a historickou. Vědecká explanace příčinného vztahu je zaměřena na vztah mezi zvláštním faktem a univerzálním zákonem. Historická explanace se naproti tomu soustřeďuje na vztah mezi zvláštním faktem a specifickými podmínkami jeho vzniku. Není zde tedy stavěna otázka, jaký je vývojový zákon, ale jde o výklad daného vztahu pomocí univerzálního zákona, nebo o výklad podmínek vzniku nějakého jevu. Univerzální zákon zde tedy má podobu základního logického zákona univerza a je absolutizací tohoto vztahu.(1) Takovýto přístup k společenským jevům vede k odmítání explanace vývojových změn a k popření jejich historicko-vývojového obsahu a podmíněnosti.

Také nemarxistická tzv. historická sociologie fakticky neusiluje o příčinný výklad vývojových změn ve společnosti. Místo odhalení evolučního zákona zpravidla končí u historického popisu a interpretace určité události. Buržoazní sociologové zpravidla z důvodů zaslepenosti pozitivistickou a empirickou metodologií nemohou proniknout pod povrch faktů, nemohou odhalit podstatné vztahy a končí tak zákonitě v oblasti formální klasifikace sociálních jevů. To se týká v podstatě i Maxe Webera, který se jinak vyznačuje snahou o historický přístup. Tvrdí, že kauzální výklad historické skutečnosti není opodstatněný. Má tím na mysli zejména Marxovu koncepci materialistického pojetí dějin. Vystupuje proti kauzální explanaci sociálních jevů (jako proti základní metodě) a hájí naopak metodu jejich interpretace. Weberův historický přístup k sociálním jevům vyniká zejména v jeho analýze vztahu vzniku kapitalismu a ekonomického vlivu náboženství. Weber se snaží osvětlit zvláštní historické změny v oblasti sociální struktury a typech společností v souvislosti s protestantskou etikou. Metodologicky usiluje o aplikaci jak kauzálního přístupu, tak historické interpretace ve výše uvedeném smyslu. Snaží se ukázat úlohu určité náboženské doktríny, a protože vychází z obrácené determinace vztahu mezi rozvojem kapitalismu a protestantismu, fakticky se dostává na pozici idealismu. V žádném případě nelze ani zde tedy mluvit o odhalení vývojových zákonů. Pokud Weber odhalil vůbec nějaký zákon, pak jde jen o zákon o souvislosti jevů, nikoli zákon kauzálně vývojový.

Tento náhled buržoazní sociologie na problematiku společnosti a zákonitostí společenského vývoje je typický zejména pro období klasické spekulativní sociologie. Ovšem fakt společenské změny, zejména pak skutečnost růstu revolučních sil a nastolení diktatury proletariátu v mnoha zemích světa, přivedl mnohé sociology k potřebě osvětlení těchto změn, k registraci a explanaci faktu sociální revoluce, k docenění problematiky vývoje. Projevuje se to nejvýrazněji v tzv. „neomarxistické“ orientaci sociologie. Zaměření „neomarxismu“ proti pozitivismu má podle mého soudu svůj důvod také v současné kritice ahistoričnosti pozitivismu, a jeho strnulého výkladu sociálních jevů. Tato orientace buržoazní vědy se nejvýrazněji projevuje v tzv. frankfurtské škole. Pojetí vývoje je zde však deformované. Tak například v práci protagonisty této školy Herberta Marcuseho se objevuje otázka historické diskontinuity, absolutního rozchodu s minulostí a představa přechodu „sčokem“ do nového světa.

Takové pojetí vývoje má řadu politických implikací. Především slouží ke kritice reálného socialismu, a to zprava i zleva. Buržoazní filozofie a sociologie se tak v tomto případě dostávají z pozitivistického popření vývoje cestou kritiky pozitivismu k popření vývoje jeho absolutizací. Jde o absolutizaci roztrž-

(1) Podobné stanovisko, pokud jde o klasifikaci zákonů, zaujímá ve své práci i Stefan Nowak [1975]. Neodmítá zjevné historismus, ale pojetí sociologie v jeho práci má výrazně empiristicko-pozitivistický charakter.

ky mezi kontinuitou a diskontinuitou společenského vývoje. „Vývoj v přírodě a ve společnosti charakterizují období postupné evoluce, když se objekt mění kvantitativně i kvalitativně, v skocích... Příroda je jediným procesem vývinu, přičemž je zcela zřejmé, že tento nepřetržitý proces v sobě obsahuje moment přetržitosti..." [Dějiny 1973: 388]. Problém kontinuity a diskontinuity v dějinách lidstva i přírody je třeba chápat jako složitý dialektický vztah. Absolutizace jedné či druhé stránky vede k chybným závěrům, ke krajnostem a negativně ovlivňuje možnosti řízení společenských procesů.

V současné buržoazní sociologii existuje mnoho různých forem vyjádření ahistorického chápání společnosti. Rovněž tak řada koncepcí nesprávně přeceňuje tu či onu stránku společenských procesů a dochází k nevědeckému osvětlování společenského pohybu, změny, vývoje. Typickým příkladem tohoto přístupu jsou například tzv. koncepce industriální společnosti, přeceňující úlohu technologického faktoru ve společenských procesech. (2)

V souvislosti s pojetím a vysvětlením společenských zákonů vystupuje ještě další problém, s nímž si buržoazní věda rovněž neví rady. Jde o problém objektivní determinace lidské činnosti. V předmětné lidské činnosti, v praxi vůbec, existují dvě hlavní vzájemně se prostupující linie vztahů. Je to vztah člověka k přírodnímu prostředí a vztah člověka k člověku. V praxi, v činnostech člověk přetváří přírodu i sebe. V uvědomělé činnosti lidí spočívá reálná možnost cílevědomého sebezorození. Marxistické stanovisko vychází z poznání, že člověk ve své činnosti je determinovaný objektivními podmínkami, ale současně právě svojí cílevědomou činností může tyto určující podmínky měnit. Tedy v uvědomělých lidských aktivitách, které jsou produktem životní nutnosti, je i klíč k svobodné činnosti lidí. Rozpornost tohoto vztahu lze pochopit jedině z pozic materialistické dialektiky při respektování konkrétně historického přístupu. Naproti tomu v nemarxistické koncepci se při řešení problému svobody setkáváme zpravidla s dvěma krajnostmi — fatalismem nebo voluntaristickým anarchismem. Fatalistické hledisko spočívá v přesvědčení, že lidské jednání závisí na podmínkách, které jsou nezávislé na lidech, lidských činnostech. Vztah mezi podmínkami a aktivitou lidí je chápán jako jednoznačný a jednosměrný determinismus. Objektivní zákon je redukován na jednosměrný deterministický vztah ve smyslu každé X má za následek A.

Fatalismus v pojetí zákona vede k rezignaci. Naproti tomu voluntarismus a anarchismus v jednání lidí vychází z přesvědčení, že člověk ve svém jednání není závislý na podmínkách vnějšího světa. Zdůrazňuje se svobodná aktivita lidského ducha, jež se prosazuje v určitých podmínkách, ale podmínky samy tuto aktivitu neurčují. V tomto pojetí budoucí stav společnosti i přírody závisí na lidském duchu, který však není podmíněn žádnou historickou determinací. (Viz již zmíněný ahistorický přístup K. R. Poppera.)

Tato krajní stanoviska buržoazní společenské vědy, podobně jako další jejich obměny vycházejí z obtíží osvětlit fakt, že objektivní podmínky působí na lidské jednání v složitých vzájemně se ovlivňujících systémech. Proto nelze v sociálních procesech identifikovat zákon ve smyslu klasické příčinnosti. Nicméně determinace a zákony v společenských procesech reálně existují. Jsou identifikovatelné právě jen prostřednictvím dialektikomaterialistické analýzy lidského jednání.

V nemarxistické společenské vědě existuje mnoho různých koncepcí výkladu společenského pohybu a jeho zákonitostí. Nelze je zde všechny analyzo-

(2) Zajímavý rozbor problematiky společenské změny podává Z. Šafař v Sociologickém časopise 4/1982 v článku *Společenská změna v buržoazní sociologii. K problematice sociální mobility*.

vat. Několik výše uvedených příkladů přesvědčuje, že pro tuto orientaci sociologie je příznačné metafyzické odtrhávání jednotlivých stránek společenského života od celku, absolutizace protikladu jednotlivého, zvláštního a obecného a nerespektování dialektiky. Dialektickomaterialistický přístup naopak předpokládá, že zvláštní, jednotlivé a obecné existuje v dialektické jednotě. To je také východisko pro poznání zákonů historického vývoje. Jde o to identifikovat opakovatelné, relativně stálé, podstatné.

Společenský život je specifickou a nejvyšší formou pohybu hmoty, vyznačuje se charakteristickou strukturou, vzájemným působením a zákonitostí. Možnost vědeckého zkoumání složitosti společenského života je dána materialistickým chápáním jeho vývoje umožňujícím identifikovat důležité etapy dějin a jejich následnost jako zákonitý proces. Dialektickomaterialistický přístup dále umožňuje rozlišit vzájemnou souvislost a podmíněnost společenských jevů. Na tomto základě pak je možné identifikovat společenské celky jako relativně samostatné celostní sociální systémy, vyznačující se vlastním vývojem a vnitřní rozporností. Společnost je specifickým druhem živých systémů, vytváří komplikovaný dynamicky se vyvíjející sociální organismus.

K důležitým vlastnostem společenského organismu patří schopnost cílevědomé samoorganizace na základě složitých informačních struktur. Procesy získávání, hodnocení, soustřeďování a uschovávání informací, které obsahují také transformaci individuální informace v kolektivní, jsou důležitou podmínkou této cílevědomosti. Jsou také jedním z předpokladů zákonité nezbytnosti růstu subjektivního faktoru ve fungování a vývoji společnosti.

K otázce pojetí zákona

Společnost se vyznačuje ještě dalšími specifickými vlastnostmi. Je to především schopnost nejen se přizpůsobovat, ale i aktivně přetvářet a vytvářet nové podmínky vnějšího prostředí. Vyplývá to z logiky sociálních procesů, které vždy toto vnější prostředí zahrnují. Za nejdůležitější element společenského pohybu je třeba pokládat člověka jako společenskou bytost (s jeho vědomím a cílevědomou činností). Při zkoumání základních strukturních elementů společnosti a zákonů jejího vývoje je třeba respektovat hlavní, určující determinální vazby; v jejím základu jsou výrobní síly, výrobní vztahy, následující nadstavba, popřípadě další sociální jevy. Pro poznání zákonů je užitečné vycházet z lidské činnosti. Prostřednictvím činností, jako nejdynamičtějších elementů sociálních procesů, se prosazují zákony společenského pohybu.

Celý dynamický sociální organismus se vyznačuje zákonitým uspořádáním a jeho vývoj je rovněž podřízen zákonům.

Zákon předpokládá podstatné vztahy. Ne každý vztah je zákonitý, nepodstatné či jedinečné souvislosti nemohou tvořit zákon. „Zákon je vztah... vztah podstat nebo mezi podstatami“ uvádí V. I. Lenin [1961:161]. Zákony neexistují samy o sobě mimo věci, jevy a procesy, naopak jsou jejich součástí. Vyjadřují jejich podstatu, charakter, souvislosti a tendence. Jsou určitou stránkou těchto jevů, které jsou ve své totalitě bohatší, všestrannější a proměnlivější. Zákon je tedy z tohoto aspektu užší a chudší než jev, odhlíží od proměnlivosti. Při sledování uspořádanosti a změn ve společenském životě narážíme při bezprostředním přístupu především na jevové stránky sociálních procesů, vyznačujících se velkou proměnlivostí. Teprve abstrakcí od této proměnlivosti můžeme odhalovat podstatné, zákonité vztahy a souvislosti. Shrneme-li vlastnosti zákona, můžeme konstatovat, že zákon je *vztah* mezi

jevy objektivního světa, vyznačující se určitým stupněm obecnosti, je podstatný a relativně stálý, opakovatelný a nevyhnutelný. „Zákon je tedy uspořádaná obecná, podstatná, nevyhnutelná, stálá a opakovatelná souvislost anebo vztah“ [Siusiukalov 1976 : 243]. Toto vymezení zákona pokládáme za dostačující pro analýzu charakteru zákonů společenského uspořádání, fungování a vývoje.

Zákony se v realitě neobjevují v „čisté podobě“, ale jako abstrakce musí být poznávány, uvědomovány bytostmi nadanými vědomím, tedy lidmi. To neznamená, že by se ostatní svět neřídil zákony. Veškerý pohyb, všechny jeho formy jsou podřízeny zákonům vývoje a souvislosti. Jenom lidé však mohou tyto zákony poznávat a využívat je ve své činnosti.

Bytosti nadané vědomím poznávají zákony na různé úrovni. Východiskem tohoto poznání jsou empirické fakty různé úrovně. Jsou jak východiskem běžného, každodenního poznávání lidí, tak východiskem vědeckého zobecňování směřujícího k podstatě. Označení empirické myšlení se vztahuje na běžnou každodenní poznávací činnost lidí. „Empirické myšlení konstatuje určité prvky existence objektivní reality, zjišťuje fakty o určitých objektivních jevech, vztazích a procesech“ [Čížek 1974 : 15]. Již na této úrovni smyslového poznání se mohou lidé do značné míry správně orientovat v základních vztazích věcí a jevů. Ve své praktické činnosti spojené s poznáváním odhalují určité podobnosti, pravidelnosti, opakovatelnost jevů, což jim umožňuje jejich třídění a určitý stupeň abstrakce. Úroveň běžného empirického poznání je však jen prvním stupněm poznání složitosti světa. Nestačí k tomu, aby byly odhaleny zákony vývoje a jejich systém a aby byly využívány v praktické činnosti. Rovina běžného empirického poznání přináší odhalení zákonů objektivního světa jen na velmi povrchní úrovni. Vyznačuje se značnou neurčitostí, subjektivností, a tedy i možným rizikem ve smyslu pravdivosti či nepravdivosti poznání. V procesu praktické předmětné činnosti dochází k ověřování těchto poznatků a na tomto základě mohlo lidstvo od pradávna na příslušné úrovni využívat poznané přírodně historické zákony.

Mimořádnou úlohu v poznávání zákonů sehrává věda, která se vyvinula jako specifická lidská činnost. Vědecké zákony se liší od mimovědeckých „zkušenostních zákonů“, založených na běžné empirii, stupněm abstrakce a zdůvodnění. Jsou rovněž subjektivním odrazem objektivních zákonů, které existují nezávisle na vůli a vědomí lidí, ale vyznačují se hlubokým proniknutím k podstatě jevů. Na základě odhalení souvislostí podstat různých jevů umožňují vědecké zákony vytváření ucelených vědeckých systémů — teorií. Vědecké zákony se vyznačují vysokou explanační úrovní. Podle stupně obecnosti je možné použít je k osvětlení příslušné třídy jevů, a to zpravidla jak z hlediska jejich struktury, tak i vzájemné souvislosti, podmíněnosti a dynamiky. Tak se vědecké zákony stávají i předpokladem pro predikci vývoje procesů. Jsou i potencionálními nástroji cílevědomé praktické činnosti lidí. Jejich využití v praxi (vedle předpokladů sociálního charakteru) závisí také právě na stupni jejich pravdivosti.

Z formálně logického hlediska jsou vědecké zákony tvrzení, která se vyznačují určitými vlastnostmi a předpoklady. Vypovídá-li zákon o objektivním vztahu mezi jevy, který platí ve všech případech (relativně nekonečného počtu a časově neomezeně), jde o nejobecnější zákon. Je-li naopak platnost časově a prostorově omezená, jedná se o zákony nižšího stupně obecnosti (historicky či věcně omezené platnosti).

Je třeba mít na zřeteli relativnost poznání objektivních zákonů a z toho plynoucí relativnost posuzování stupně obecnosti vědeckých zákonů. Základ

vědeckého poznání zákonů tvoří opět empirické fakty. Jsou výchozím bodem řešení všech vědeckých problémů.

Vědecké zákony jsou, v závislosti na různých faktorech, vždy více či méně odrazy objektivních zákonů existujících ve věcech a jejich vztazích. Jsou proto svým charakterem rovněž objektivní, mají však povahu relativní pravdy, tj. neshodují se absolutně s objektivními zákony. V průběhu poznávací činnosti ve vědě a praktické předmětné činnosti lidí dochází k jejich neustálému upřesňování. Vědecké ani objektivní zákony nemají absolutní povahu ve smyslu své stálosti a neměnnosti. Existují objektivně jen v konkrétních podmínkách, v případě jejich změny dochází i k změně zákona. Nejstálější jsou nejobecnější zákony, vyjadřující souvislosti a pohyb hmoty ve všech jejích formách. Jsou přítomné ve všech jevech, nikdy nezanikají, jsou všude, kde existuje hmota a její pohyb.

Vědecké zákony mají v současném světě rostoucí význam. Jsou nástrojem a výsledkem poznání vývoje světa a současně i předpokladem jeho cílevědomého řízení. Jak upozorňují někteří autoři, v procesu využívání vědeckých zákonů dochází v praxi často k vážným subjektivistickým chybám. Tyto zákony bývají někdy absolutizovány v tom smyslu, že se celé přenášejí na objektivní zákony, čímž se objektivní skutečnost ochuzuje, schematizuje a vlastně i deformuje [Siusiukalov 1976 : 245]. Zapomíná se na to, že i vědecké zákony jsou abstrakce, tedy v určitém smyslu jednostranné, schematické myšlenkové konstrukce a nekryjí se s bohatostí projevů, forem a vztahů objektivních zákonů. V takových případech dochází pak k zveličování jejich úlohy, k fetišizaci a v důsledku toho i k chybám v řízení a poruchám v příslušných procesech. Je proto třeba mít na zřeteli relativnost těchto zákonů, správně hodnotit jejich poznávací hloubku i šíři záběru objektivní reality, časovou platnost a dynamičnost podmínek jejich platnosti. Proto zkoumání této problematiky není možné nikdy pokládat za ukončené a nelze je v žádném případě oddělovat od praktické činnosti lidí.

Přecenění vědeckých zákonů se projevuje v současné době například v tom, že některé společenské zádony jsou postupně redukovány a transformovány do jakýchsi normativních principů jednání, či požadavků na toto jednání. Jejich vymezení neodpovídá realitě, neodráží objektivně existující vztahy, ale jejich určitou idealizaci v duchu požadavků fungování společenského systému. Například i základní zákon socialismu „každému podle zásluhy, každému podle vykonané práce“ neodpovídá, jak víme z praxe, zcela a ve všech případech reálné situaci, reálnému jednání lidí. V takovém případě zjevného nesouladu mezi definicí zákona a reálným stavem vzniká otázka, zda vědou definovaný zákon je platný, zda skutečně existuje jeho objektivní základ, objektivní zákon. V tomto případě zjevně zákon odměny podle vykonané práce v socialistických podmínkách objektivně existuje. Je dán vztahem lidí k výrobním prostředkům, jejich socialistickým vlastnictvím. Podmínky, v nichž se tento zákon prosazuje jako reálný vztah mezi lidmi (či mezi lidmi a určitou organizací), však nejsou vždy jednoznačně takové, aby bylo zachováno jeho plné působení. Neprojevuje se tedy ve všech vztazích mezi lidmi. V důsledku různých vlivů dochází k variabilitě vztahu lidí k vykonané práci z hlediska příslušné odměny. Zákon se zde tedy neprojevuje jednoznačně, ve všech vztazích, ale má pravděpodobnostní statistický charakter, projevuje se jako tendence. Jde o obecnou vlastnost všech společenských zákonů. V důsledku různých vlivů tedy dochází k proměnlivosti vztahů. Jsou z části výsledkem působení dalších objektivních zákonů [například soulad rozvoje výrobních sil a výrobních vztahů] a z části i výsledkem poznávání zákonů řídicím subjektem. Přecenění úlohy zákona odměny podle vykonané práce spočívá v oče-

kávání jeho automatického a univerzálního působení. Takováto „hypostáze“ [Golovanov 1967 : 83] zákona vědy pramení z přecenění zdánlivé jednoznačnosti jeho definice. V duchu obsahu abstrakce, jímž vědecký zákon, jak jsme viděli, je, se přenáší jeho obsah na realitu bez ohledu na skutečný stav věcí. Z vědecky vymezeného zákona se pak stává požadavek, morální norma, jež má být lidmi dodržována. Nejde o to, že by zákony vědy nemohly být či fungovat jako určité etické normy. Naopak, je možno říci, že většina z reálně fungujících norem vyjadřuje určitou objektivní zákonitost. Problém spočívá v tom, že takto stanovená norma, v níž dochází k častému porušování, ztrácí svoji účinnost.

Z uvedeného příkladu vyplývají určité závěry. Předně je zřejmé, že zvláště v oblasti společenských zákonů může docházet k jejich porušování. I když zákony existují objektivně nezávisle na vědomí lidí, mohou lidé jednotlivé zákony po určitou dobu porušovat. K otázce porušování společenských zákonů uvádí G. J. Glezerman, že výraz „porušit zákon“ je jen konvenční výraz. „Lze hovořit nanejvýš o tom, že se lidé ve své praktické činnosti pokoušejí jednat bez ohledu na určité zákony, v rozporu s nimi“ [Glezerman 1982 : 161]. Všechny takové pokusy, uvádí Glezerman dále, končí neúspěšně. Naproti tomu jiný sovětský autor B. I. Siusiukalov uvádí: „... třeba mít na zřeteli, že vývoj probíhá v souladu se zákony a zároveň díky jejich porušování, bez porušování zákonů by nebylo vývoje“ [Siusiukalov 1982 : 248]. Podle mého soudu je výstižnější toto druhé stanovisko, které připouští fakt porušování zákonů. Dochází k němu ovšem v důsledku působení zákonů jiných. Porušování jednoho zákona je pak výsledkem „křížení“ zákonů. Vyplývá z faktu jejich objektivního systémového působení.

To navozuje další důležitý závěr o charakteru zákonů. Žádný zákon, jak jsme se již zmínili, neexistuje sám o sobě izolovaně. Zákony vždy tvoří systém. To odpovídá složitosti, uspořádanosti a stupni rozvoje příslušné formy pohybu hmoty, která rovněž tvoří složitý vzájemně podmíněný systém. V poznávání zákonů nelze proto postupovat jen po linii působení jednoho objektivního zákona. Dopustili bychom se tím neadekvátní redukce složitosti uspořádaného, dynamického reálného systému. Ještě škodlivější je vytrhávání jednotlivých vědeckých zákonů ze složitě souvislosti ostatních a snahy po jejich izolovaném využívání v praxi. Je třeba vidět, že každý objektivní zákon existuje jen v určité konstelaci s dalšími zákony, v určitých podmínkách. Poznání systému zákonů je předpokladem jejich osvojení. Ve vědě se to děje především v rovině vytváření teorie.

Systém zákonů zahrnuje současně i vymezení podmínek jejich platnosti. Ve výše uvedeném příkladu (na jedné straně porušování a na druhé straně přeceňování zákona odměňování podle vykonané práce) jde fakticky o nerespektování podmínek platnosti zákona a o nedostatečné zohlednění působení ostatních zákonů dané etapy vývoje společenského systému. Spolu s poznáním a využíváním zákona musí být dodržovány (tj. musí být vytvořeny podmínky pro jejich působení) zákony další. Mezi nejdůležitější v této souvislosti zřejmě patří zákon nezbytnosti prohlubování vedoucí úlohy dělnické třídy, zdokonaňování organizace společnosti, prohlubování poznání a vědeckosti řízení ap.

K porušování určitých zákonů může, jak plyne z výše uvedeného, dojít jak ze subjektivních důvodů (jejich neznalost, přecenění, nedocenění ap.), tak z důvodů objektivních v důsledku změněných podmínek. Toto porušování může mít různou váhu, tj. různý stupeň ohrožení působení příslušného zákona, různou intenzitu a trvání. Vyjadřuje rozpornost pohybu objektivní reality. Podle charakteru zákonů má rozdílné výsledky. V nejobecnější rovině pohybu hmoty

mohou být zákony porušovány jen krátkodobě a v žádném případě nedochází k jejich zrušení. Naproti tomu zákony nižšího stupně obecnosti a specifické zákony jednotlivých celků se mohou v důsledku porušování změnit zčásti, či být změněny zcela. Také tento složitý mechanismus by měl být hlouběji zkoumán.

Pojem porušení zákonů má podle mého soudu velmi blízko k pojmu využívání zákonů. K porušení nemůže docházet jakkoli libovolně (v tom je třeba souhlasit s G. J. Glezermanem). Předpokládá to však jednání rovněž v duchu určitých zákonů. Voluntaristické jednání lidí proti zákonům (tj. nerespektování základních zákonů) může mít pouze jedinečnou povahu a zpravidla pro příslušné objekty končí tragicky. Chce-li člověk pozitivně či negativně porušovat určitý zákon, musí vždy respektovat a jednat v duchu zákonů jiných, minimálně musí respektovat ty, jež vyjadřují podmínky existence člověka jako biologicko-sociální jednotky.

Činnost lidí a zákony společenského pohybu

Specifika společenských zákonů spočívá v tom, že se jejich působení uskutečňuje prostřednictvím činnosti lidí, tj. že společnost má možnost je uvědoměle využívat. To však neznamená, že objektivní zákony jsou lidmi vytvářeny: naopak, lidé jsou nuceni podle nich jednat. (Což platí, jak bylo uvedeno, i v případě jejich porušování.) Zákony působí nezávisle na tom, zda je lidé znají, často působí i proti jejich vůli.

Fakt, že všechny zákony se projevují v činnosti lidí, znamená současně důležité metodologické východisko. Žádný ze společenských zákonů, ať jakéhokoli stupně obecnosti, se nemůže projevovat, působit mimo tyto činnosti. A současně každá lidská činnost je v určitém ohledu zákonitá, respektive obsahuje určité zákonité vztahy. Plyne to ze skutečnosti, že každý čin je uskutečňován v reálných souvislostech, vztazích, mezi lidmi navzájem, mezi lidmi a přírodou atp. Tyto vztahy obsahují více či méně stálé, podstatné vazby, tedy zákonitosti a mohou být proto poznávány jako zákony různého stupně obecnosti. Je nesporné, že každý čin jednotlivce je jedinečný, tj. ve své totalitě unikátní a neopakovatelný. Jeho konkrétní forma je náhodné povahy. Ovšem i náhoda má svoje příčiny. Nic se neděje bez příčiny. Ie-li každý čin každého člověka jedinečný a současně platí, že zákon obsahuje pouze stále opakovatelné, nutné v jevech, pak vzniká otázka rozlišení jedinečného a obecného. Nebo přesněji: od kterého okamžiku opakování a abstrakce lze již mluvit o zákonech ve smyslu jejich stálosti, nutnosti a opakovatelnosti? Kde je míra, kde tedy v jevech začíná zákonitý vztah? Odpověď na tyto otázky je složitá a vyžaduje konkrétní výzkum příslušných jevů. Souvisí s gnozeologickou problematikou. Zde můžeme pouze konstatovat, že čím obecnější zákon společenského pohybu máme k dispozici, tím nespornější je jeho přítomnost v konkrétních sociálních jevech. Vezměme například zákon o určující úloze bytí ve vztahu k vědomí. Jakýkoli jev spadající do oblasti společenského bytí je současně určitým způsobem odrážen ve vědomí. Zákony nižšího stupně obecnosti, vyjadřující například způsob, jímž se tento vztah realizuje ve specifických podmínkách, například socialistického pracovního kolektivu, však musí již být konkrétně identifikovány abstrakcí v procesu poznávání.

Složitost spočívá tedy jednak v poznání „hranic“ zákonitosti vztahu (míry opakovatelnosti a stálosti) a jednak v poznání vzájemných vztahů zákonů různého stupně obecnosti. Důležité východisko v řešení tohoto problému představuje určení nositele zákonů společenské činnosti. Činnosti velkého množství lidí předpokládají určité uspořádání. K důležitým objevům klasiků marxismu-

-leninismu patří právě odhalení způsobu transformace individuální, rozmanité činnosti jednotlivců na společné nositele. Objev zákonitostí, jímž podléhá tato transformace individuálního na společenské, je současně vysvětlením zákonitostí společenského uspořádání, tj. existence konkrétně historicky určené sociální struktury společnosti. Proces sdružování a subsumace individuálních činností v činnosti společenské či skupinové obsahuje zákonitosti, které lze identifikovat v opakovatelnosti a relativní stálosti této opakovatelnosti činnosti lidí. Jde o zákony objektivního charakteru, v jejichž působení sehrává důležitou úlohu také akt uvědomování, k němuž v sociálních procesech dochází. V tomto uvědomování (poznání), které je nedílnou součástí sociálních procesů, dochází k tomu, že lidé poznávají své zájmy nikoli pouze jako zájmy individuální, ale jako skupinové, třídní. Umí je postupně rozlišovat nejen od zájmů ostatních jednotlivců, ale také od zájmů jiných skupin a tříd. Zájmy tříd, skupin jsou důležitým integrujícím činitelem jednání lidí. Jsou proto také nezbytným článkem působení objektivních společenských zákonů. Společenské zákony se prosazují nikoli přímo do činnosti lidí, ale zprostředkovaně, přes uvědomění si významu činností, tedy právě prostřednictvím zájmů. Činnosti jsou pak nástrojem, cestou uspokojení určitých zájmů.

Společenské skupiny, zejména třídy, které vznikly, existují a působí v konkrétně historické etapě vývoje společnosti, mají rozdílný vztah k objektivním společenským zákonům. Tento vztah je určován právě hlavním zájmem skupiny. Proto se tyto skupiny také ve vztahu k jednotlivým zákonům chovají rozdílně. Mají rozdílný zájem na jejich poznání a využívání. V třídě diferencované společnosti se prosazují společenské zákony především v činnosti pokrokových společenských tříd, resp. pokrokovost tříd závisí na tom, jaké zákony ve své činnosti příslušníci třídy prosazují, respektují. Naproti tomu regresivní síly společnosti jednájí tak, že nejčastěji porušují zákony společenského vývoje, využívají všechny možnosti, aby jednaly v duchu zákonů, jež již doznívají, a udržovaly při životě zákony retardující, které jsou zpravidla méně obecné, specifické, tj. platné jen pro určité období a určitý konkrétně historicky daný stav rozvoje společnosti. Prostřednictvím systémových souvislostí ve společnosti usilují tyto síly (výkonem určitých činností) o ovlivnění zákonů dalších, a zejména o změnu či alespoň modifikaci zákonů nejobecnějších. Tyto aktivity přinášejí řadu problémů. V některých situacích, tj. v určitých podmínkách, se může jejich nositelům podařit prosadit retardační zákony jako určující pro daný čas a příslušný sociální celek. To vyvolává někdy pochybnosti o existenci obecných vývojových zákonů. Příkladem v tomto ohledu může být jakýkoli pokus o kontrarevoluční zvrat v dějinách sociálních revolucí. Bez ohledu na fungování retardačních zákonů však v činnosti společnosti jako celku vždy současně působí síly, jež jsou nositeli vývoje. V činnostech a vztazích lidí se tedy projevují nutně i nadále základní nejobecnější zákony vývoje. V daném časovém období v konkrétní situaci jsou však mechanismem působení jiných zákonů dočasně zastřeny, omezeny, porušovány. Je však jen záležitostí času, kdy se prosadí.

V tomto procesu je důležitá identifikace nositele činností, jimiž se objektivní zákony společenského vývoje nejúčinněji prosazují, tj. takové sociální skupiny, třídy, v jejímž zájmu jsou činnosti právě tohoto typu. Složitost společenského pohybu vede někdy i k tomu, že se po určitou dobu v činnosti tříd, které jsou objektivně nositelem tendencí prosazování pokrokových zákonů, zákonů vývoje, objevuje jednání směřující proti tomuto objektivnímu zájmu. (Například rozbití strojů dělníky v období raného kapitalismu.) Příčiny takového jednání jsou různé, nejčastěji souvisí se stupněm uvědomění si vlast-

ních zájmů, s úrovní poznání a osvojení si zákonů společenského vývoje. Současně jsou důvodem takového jednání vždy také určité reálné společenské vztahy, popřípadě rozpory v institucionálním uspořádání společnosti, nesprávném fungování některých organizací apod. Reakční chování příslušníků objektivně pokrokových tříd proto vždy vyžaduje konkrétně historickou analýzu společenských vztahů a fungování společenského systému jako celku.

Zákony společenského vývoje se projevují v té či oné míře ve všech oblastech lidské činnosti. Určující význam však mají činnosti výrobně ekonomické a politické, jež jsou nejkoncentrovanějším výrazem třídních zájmů.

Mechanismus působení zákonů společenského pohybu

Na závěr této úvahy, v níž šlo o některé otázky vymezení a charakteru společenských zákonů, se ještě zmíním o mechanismu jejich působení. V některých ohledech jsme se této problematice již dotkli. Pojem „mechanismus“ působení zákonů není však zatím dostatečně objasněn, má více méně pomocný charakter při osvětlování předmětu zájmu konkrétní společenské vědy. Programově se pod pojmem „mechanismus působení“ rozumí odhalování příčin a následků ve společenských procesech, jejich řetězců, opakovatelnosti a objasnění podmínek jejich působení. Ve skutečnosti se však do oblasti zkoumání „mechanismů“ v sociologii zatím zahrnuje jen zkoumání struktury jevu a poznávání jeho stavu, funkcí a povšechných souvislostí s okolím. Pojem „mechanismus“ působení vyjadřuje snahu společenské vědy (ale i praxe) hlouběji proniknout do dynamických vazeb společenských procesů. Jeho poměrně časté užívání vyplývá hlavně z požadavků praxe. Z hlediska složitosti dialektiky společenského vývoje a působení jeho obecných zákonitostí však tento pojem sám o sobě nedostatečně vystihuje úkoly speciálních společenských věd. Působení zákonitostí vývoje nelze redukovat na mechanicky pojaté vztahy, neboť termín mechanismus zatím akcentuje spíše vzájemné bezprostřední působení prvků (částí) nějakého celku. V oblasti společenských vztahů však jde v převážné míře o působení zprostředkované, nepřímé, v němž se kauzální vztah projevuje jako složitý výsledek řady historicky působících tendencí a zákonitostí. Redukce této dialektiky na odhalování mechanických souvislostí v jednoduchém chápání obsahu slova „mechanismus“ by vedla k porušení poznání systémovosti sociální reality a ve svých důsledcích i k porušování nezbytné komplexnosti společenského řízení. I když tyto „mechanismy“ budeme zkoumat, nepokládáme za postačující takové vymezení předmětu marxisticko-leninské sociologie (nebo cílů její badatelské činnosti), které se omezuje právě jen na poznání „mechanismu“ působení.

Podle našeho soudu je nezbytné pojem mechanismus působení společenských zákonů chápat v systémovém smyslu. Vzájemné působení zákonů vytváří systém a zdůvodněné subsystémy, sekvence tohoto systému tvoří mechanismy působení zákonů nebo jejich skupin. Prostřednictvím takto chápáných mechanismů a na základě jejich poznání mohou lidé vstupovat do působení objektivních zákonů svými cílevědomými činnostmi a využívat je. Působením na podmínky zákonů dochází k jejich využívání, popřípadě porušování. Pomocí jedněch zákonů je tak možné zabraňovat například nežádoucímu působení zákonů jiných.

Mechanismus působení jednoho zákona, chápáný jako subsystém všeobecné podmíněnosti reality, všeobecné zákonitosti, znamená, že jde fakticky o takovou vzájemně se ovlivňující strukturu zákonů, v níž jednotlivé prvky tvoří další zákony, zpravidla nižšího stupně obecnosti. Vyznačují se relativní samostatností, zpravidla časově a prostorově omezenou působností. Poznání mecha-

nismu působení zákona znamená tedy poznání souvislosti příslušného procesu s procesy paralelními, existujícími v daném čase a prostoru s procesem meritorním. Zákony obecné působí prostřednictvím, respektive v rámci působení zákonů méně obecných, aniž tím ruší jejich specifičnost a relativní samostatnost. Odhalením všech podstatných vzájemných souvislostí se věda přibližuje poznání působení jednotlivých zákonů i jejich působení v relativně samostatném celku.

Jde tedy o záležitost velice praktickou. Poznání vzájemných souvislostí zákonů určité oblasti sociální reality umožňuje efektivní zásah do procesů ve smyslu jejich optimalizace. Naopak nedostatečné poznatky o mechanismech působení zákonů vedou často k jejich porušování v praktické činnosti lidí. G. J. Glezerman uvádí, že v socialistických podmínkách je možné spojovat pojmy mechanismus působení a mechanismus využití ekonomických zákonů. „Formou působení, která je adekvátní povaze zákonů, je jejich vědomé využití.“ [Glezerman 1982 : 163] Přesto dodává, že když z nějakých důvodů dojde k nevyužití působení zákonů, neznamená to, že by přestaly působit, ale naopak prosazují se živelně, neboť není v moci lidí zákon zrušit. To jen podtrhuje významnost vědeckého zkoumání mechanismu působení společenských zákonů, chápaného v systémovém duchu, a škodlivost vulgárně mechanistického přístupu k této problematice. Takový chybný přístup se projevuje zpravidla v již zmíněném „vytrhávání“ poznáných zákonů z kontextu působení dalších a v jejich hypostázování. Přenos do jednání lidí s cílem využít působení poznatého zákona se děje zjednodušeně, bez změn podmínek, často jen jejich osvětářským sdělováním. Správně proto uvádí G. J. Glezerman, že jedním z důležitých předpokladů „mechanismu využití ekonomických zákonů socialismu je nacházet efektivní formy organizace a řízení ekonomiky, zdokonalovat systém plánování a vypracovat systém účelových ukazatelů pro hodnocení činnosti podniků, kolektivů i jednotlivých pracovníků“ [Glezerman 1982 : 165]. Jedině takovýmto komplexním způsobem je možné vstupovat do mechanismů působení společenských zákonů.

Odhalit mechanismus působení určitého společenského zákona či skupiny těchto zákonů je však velmi složitá a náročná záležitost. Je to fakticky hlavní úkol společenské vědy, která usiluje nejen o poznání jednotlivých zákonů, ale také o poznání jejich vzájemné souvislosti. Výrazem této snahy jsou příslušné teorie, jež v té či oné míře zobrazují podstatné vztahy určité části reality v jejím dynamickém pohybu. Řešení těchto úkolů se neobejde bez empirické poznatkové báze, bez odhalování a vymezování zákonů nižšího a nejnížšího stupně obecnosti. Zdá se, že současný stav ve společenských vědách je takový, že jsou relativně dobře známy obecné a nejobecnější zákony společenského pohybu, ale nedostatečně jsou poznány specifické a méně obecné zákony, a proto samozřejmě není k dispozici ani dostatečně poznány a vymezený mechanismus působení těchto zákonů. Tento problém se v literatuře objevuje například v podobě požadavků na propracování obecné teorie marxistické sociologie v nižších rovinách obecnosti, ve formování sociologie jako samostatné „nefilozofické“ disciplíny či v požadavcích a pokusech konstituovat tzv. teorie střední úrovně.

Domnívám se, že nedostatečně poznáný prostor, který ve společenských vědách zjevně existuje mezi obecnou teorií a empirickou poznatkovou bází, skutečně vyžaduje propracování teorií nižšího stupně obecnosti (teorií pro určité oblasti). To ovšem předpokládá poznání a vymezení specifických zákonů nižší a nejnížší úrovně obecnosti, právě tak jako mechanismů jejich vzájemných souvislostí a působení. Neboť zákony jsou základem vědecké teorie.

Důležitým předpokladem pro koncipování teorií nižšího stupně obecnosti a mechanismů působení obecných zákonů je objasnění základních kategorií a druhů společenských zákonů. V této oblasti není zatím dostatečně jasno. Běžně se hovoří o nejobecnějších, historických, obecných, specifických, funkcionálních a některých dalších zákonech společenského pohybu. Objasnění kritérií a hledisek třídění je důležité pro jejich systemizaci a vymezení vzájemných souvislostí, okruhu a podmínek působení. K otázkám klasifikace společenských zákonů proto vyslovím názor v samostatné stati.

Literatura

- Čížek, F.: *Teorie a empirie*. Praha, Svoboda 1974.
Dějiny marxistickej dialektiky. Bratislava, Pravda 1973.
Glezerman, G. J.: *Zákony společenského vývoje, jejich charakter a využívání*. Praha, Svoboda 1982.
Golovanov, V. N.: *Gnoseologičeskaja priroda zakonov nauki*. Moskva, Nauka 1967.
Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 38. Praha, SNPL 1961.
Nowak, S.: *Metodologie sociologických výzkumů*. Praha, Svoboda 1975.
Popper, K. R.: *The Logic of Scientific Discovery*. London, Hutchinson 1960.
Siusiukalov, B. I.: *Socialistická spoločnosť — problémy dialektiky rozvoja*. Bratislava, Pravda 1976.
Safář, Z.: *Společenská změna v buržoazní sociologii. K problematice sociální mobility*. Sociologický časopis 1982, č. 4.

Резюме

Ф. Зих: Общественное развитие и понимание закона

Статья посвящена вопросам понимания законов и их роли в общественной практике.

Автор рассматривает прежде всего вопрос понимания развития с точки зрения включаемых им закономерностей. Он дает краткий критический анализ подходов некоторых немарксистских направлений к этому вопросу. Затем он акцентирует роль человека в общественном развитии и значение познания законов общественного движения для его активного вступления в управление данным развитием. Закон понимается как существенное отношение между явлениями объективного мира, он отличается определенной степенью всеобщности, постоянства, повторимости и неизбежности. Научные законы отличаются от «законов опыта» основанных на обычном, каждодневном познании. Научные законы характеризуются высоким уровнем объяснения и они образуют, как правило, определенные теоретические системы. Они являются инструментом, который может использоваться в управлении обществом. Автор обращает внимание на тот факт, что законы, как определенные абстракции, имеют некоторые черты односторонности, они являются умственными конструкциями реальности и не совпадают с многообразием всех ее проявлений. Отсюда вытекает необходимость правильной оценки их информативной ценности. Отсюда вытекает также требование, не абсолютизировать научные законы как готовые руководства для действий людей. В руководящей деятельности людей нельзя отрывать научные законы друг от друга. Переоценка относительной самостоятельности ведет к некомплексным выводам.

Общественные законы проявляются посредством деятельности людей. Люди в отдельных видах своей деятельности могут использовать и нарушать законы общественного развития. Нарушение одних законов здесь понимается как «перекрещивание» с другими законами.

Механизм действия общественных законов понимается в статье как система законов различных ступеней всеобщности. Общие законы действуют в рамках и посредством законов более низких ступеней всеобщности. Механизм действия закона в таком понимании акцентирует факт диалектической связи объектов социальной реальности. Познание механизмов действия законов является важным для комплексного управления общественными процессами.

Summary

F. Zich: Social Development and the Conception of Law

The paper deals with questions arising in connection with the conception of laws and their role in social practice.

The first point of discussion is the problem of the conception of development from the aspect of the laws involved in it. A brief critical analysis of the approaches of some non-Marxist trends to the issue raised here is introduced. Stress is laid on the role of man in social development as well as on the importance of his acquaintance with the laws of social motion for his active involvement in the control of this development. The law is conceived as a substantial interrelation among the phenomena of the objective world; it is characterized by a particular level of generality, stability, recurrence and inevitability. Scientific laws differ from the "laws of experience" based on current, everyday cognition. Scientific laws have a high explanatory level and tend to form particular theoretical systems. They represent a tool which can be applied in controlling society. The paper points out the fact that, as a kind of abstraction, laws possess some features of onesidedness: they are intellectual constructions of reality failing to cover the richness of all of its manifestations. This implies the necessity of a correct evaluation of their statement value, and the requirement to desist from an absolutization of scientific laws as ready-made instructions for the actions of people. Moreover, in the people's managerial activity scientific laws must not be isolated from each other. The overestimation of relative independence leads to noncomplex conclusions.

Social laws manifest themselves through the activities of people. In their activities, people can either act in harmony with or violate the laws of social motion. The violation of some laws is conceived here as an interference with other laws.

In the present paper, the mechanism of originally social laws is conceived as a system of laws at different levels of generality. General laws operate within the framework and through the mediation of laws of lower levels of generality. In this conception, the mechanism of the operation of the law emphasizes the fact of the dialectical unity of objects of social reality. The recognition of the mechanisms of the operation of laws is important for the complex control of social processes.